

КНИГОЗНАВСТВО — наука про **книгу** як об'єктивне явище соціальної дійсності, синонім до поняття бібліологія. Вивчає книгу як предмет матеріал. культури, її осн. елементи, типи й види; розкриває її функції. Тривалий час К. вважали комплекс. дисципліною, що об'єднувала науки, об'єктом вивчення яких була книга: **бібліотекознавство**, **бібліографознавство**, бібліополістика, редакц.-видавн. справа тощо. Нині ці дисципліни є самостійними, і об'єктом їх дослідж. є не лише книги, а й ін. засоби масової комунікації, зокрема електронні. Книгу в К. розглядають у системі книжк. справи, тобто в конкрет. галузі її функціонування — від створення книги, реєстрації, до процесів її розповсюдження й сприйняття читачем. Визначають кілька етапів розвитку К. Перший — протонауковий, коли відбувалось накопичення емпірич. спостережень щодо книги, її значення в житті людини. Такі записи зустрічаються ще в рукопис. книгах, а завдяки запровадженню друкарства й різкому збільшенню кількості книжок в обігу нотатки книгознав. змісту та й цілі книгознавчі нариси з'являються у стародруках, переважно у передмовах або післямовах, а також у рукопис. маргінальних замітках на берегах чи форзацах книжок. Витоки К. походять з **бібліографії**, оскільки опис книг, укладання бібліогр. каталогів чи списків вимагало широкого й глибокого знання книжок. Як наук. дисципліна К. почало формуватися у серед. 18 ст., коли було накопичено, переважно в Європі, значну кількість рукопис. і друк. книг і, відповідно, емпірич. спостережень за ними, та відчувалася об'єкт. потреба систематизації існуючих знань. Так, у 1750-х рр. Й. Франке розробив класифікацію бібліографії, яка, по суті, є класифікацією заг. науки про книгу. Г. Дебюр, укладач 10-том. довідника «Bibliographie instructive ou Traité de la connaissance de livres rares et singuliers» («Керівництво з бібліографії або Трактат про знання рідкісних і унікальних книг», Париж, 1763–82), виявив розуміння дуалістичності книги — як предмету матеріал. культури і як носія духов. змісту. Великий вплив мали також погляди Ж.-Ш. Брюне, автора «Manuel du libraire et de l'amateur de livres» («Керівництво для бібліотек і для любителів книги», Париж, 1810; мало кілька перевидань). Перший наук. термін для визначення дисципліни наприкінці 18 ст. запропонував нім. мовою («Bücherkunde» або «Buchkunde») хранитель Імператор. б-ки у Відні М. Деніс, який ототожнював бібліографію з К., називаючи її філол. наукою та зараховуючи до неї історію рукопис. та друк. книги, знання про б-ки та описи книжок. Таке ж широке розуміння терміну «бібліографія» подавав і рос. бібліограф В. Сопіков у вступі до «Опыта российской библиографии» (С.-Петербург,

1813).

В англомов. країнах на той час знач. вплив на розвиток К. мала 2-томна праця Т. Горна «An Introduction to the study of bibliography» («Вступ до вивчення бібліографії», Лондон, 1814). Нім. книгознавець 19 ст. Ф. Еберт, підкреслюючи тісний зв'язок бібліографії з історією писемності та книги, зазначав, що такі дослідж. потребують енциклопед. та істор. знань, володіння іноз. мовами, орієнтації у мистецтві книги та друкар. техніці, у книжк. торгівлі та бібліотеч. справі. На поч. 19 ст. Г. Пеньо у праці «Dictionnaire raisonne de bibliologie» («Тлумачний словник з бібліології», Париж, 1802–04) увів новий термін для визначення дисципліни — «бібліологія». Було покладено початок відокремлення бібліографії та бібліології. Він вважав, що бібліографія охоплює опис і класифікацію книжок, а бібліологія є теорією бібліографії, яка дає аналіз приведених у систему людських знань і є найголовнішою з усіх наук. Подіб. погляду у 19 ст. дотримувалися й польс. бібліографи, про що свідчать публікації Є. Бандтке, О. Богаткевича, Й. Лелевеля та К. Естрайхера. Теор. аспект цієї науки останній називав «чистою чи внутрішньою бібліографією» або, за франц. традицією, бібліологією, а власне бібліографію — прикладною чи матеріальною. У Рос. імперії ці погляди розвивав В. Анастасевич (уродженець Києва, закін. Києво-Могилян. академію), який вважав, що «наука про книги зробилася галуззю людських знань і наукою тим важливішою, що вона предметно включає в себе всі інші, бо всі інші містяться у книгах». 1811 у ст. «О библиографии» у ж. «Улей» він обґрунтував поняття бібліології, а 1820 у ж. «Благонамеренный» першим у Рос. імперії вжив термін «книговедение». Перші книгознавчі теор. розробки на укр. землях належать бібліотекарю Волин. (Крем'янец.) ліцею, а згодом Університету св. Володимира у Києві П. Ярковському, який від 1809 викладав у ліцеї бібліографію, а від 1814 читав курс лекцій з бібліології. У програмі курсу 1820 він розкрив поняття бібліології як сукупності знань про книгу, вказав предмети або дисципліни, якими займається ця наука: історія книжк. справи, засоби збереження і розповсюдження наук. праць, бібліографія, до складу якої він включав і питання бібліотеч. справи та книгарства. Певні книгознавчі аспекти простежують також у працях деяких ін. укр. істориків та літературознавців кін. 19 — поч. 20 ст. У 2-й пол. 19 ст. у Німеччині, а згодом і в ін. країнах К. найчастіше називали бібліотекознавством, що свідчить про другий етап його розвитку (наук. теорії К. Дзяцко, Ф. Ейхлера та ін.). Третім, найважливішим етапом розвитку К., визначають 1910–30-і рр., коли активно розроблялися його теор. концепції і відбувалася

інтенсифікація емпірич. досліджень, зміцнювалися зв'язки з ін. науками і з практикою, виникали наук. центри і бібліолог. журнали. Найцікавішими були концепції К. рос., укр., польс. та чес. учених. Чес. книгознавець Л. Живний ототожнював К. та бібліологію і розробив класифікацію К., яка складалася з теор. дисципліни та практ. галузі. У Польщі у 1920–30-х рр. проблеми теорії К. досліджували Я. Мушковський, К. Пекарський, М. Руликовський, С. Уртель-Верчинський та ін. Піонером К. у Рос. імперії вважають М. Лісовського, який 1913 першим у країні прочитав курс К. (у С.-Петербур. університеті) і запропонував чітку і переконливу систему даної дисципліни, яка включала книговиробництво, книгорозповсюдження і книгоопис (бібліографію). За його теорією К. повинно займатися лише зовн. та кількіс. ознаками друк. творів, а їхнім змістом мають займатися ін. дисципліни. Усі наступні теор. книгознавчі розробки (не тільки в рос., але й в укр., польс., чес. наук. літ-рах) починалися з вироблення позиції до триєдиної концепції М. Лісовського. Автором ін. концепції був О. Лов'ягін, який розмістив К. як галузь «великої науки про спілкування людей» у рамках соціології чи культурології і поділяв на генетику (істор. частина), статистику (типологія книжок, статистика, бібліографія, мистецтво книг) і динаміку (колекціонування, б-ки, архіви, бібліол. психологія, книжк. економіка та політика). Представником систем. підходу у книгознав. дослідженнях і прибічником інтеграл. К. був у 1920-і рр. М. Куфаєв, який у своїх працях «Проблемы философии книги» (Петроград, 1922), «Книга в процессе общения» (Ленинград, 1927) та ін. намагався побудувати філософію книги (виявлення сутності, природи та ролі книги) і філософію К. або бібліологію, яку він називав також «методологією К.». Осн. проблематика останньої — розроблення спец. термінології, створення структури й складу науки про книгу, виявлення змісту, обсягу окремих книгознав. дисциплін і їхнього місця у системі заг. науки про книгу, а також вироблення методів дослідж. для кожної книгознав. дисципліни. М. Щелкунов виокремлював 4 частини К., пов'язані із фазами життя книги: виробництво, реєстрація та класифікація, розповсюдження, споживання. О. Фомін у праці «Книговедение как наука. История и современное состояние» (Ленинград, 1931) чітко окреслив завдання цієї науки. Міжнар. значення мали праці рос. вченого М. Рубакіна, одного з фундаторів соціології книги та бібліопсихології.

Стрімке зростання та становлення укр. книгознав. наук. школи відбулося на поч. 1920-х рр. На сторінках часописів «*Книгарь*», «*Бібліологічні вісті*» та ін. публікувалися численні книгознавчі розвідки. Розквіт вітчизн. К. пов'язаний насамперед із діяльністю *Книгознавства Українського наукового інституту* (УНІК) у Києві (1922–36). Пріоритет. напрямками роботи інституту були дослідж. у галузі історії укр. книги (*П. Балицький*, *С. Єфремов*, *С. Маслов*, *П. Попов*), періодики (*В.*

Ігнатієнко), мистецтва книги (*М. Макаренко*, *Д. Щербаківський*), теорії та практики укладання укр. бібліогр. репертуару (*Ю. Меженко*, *Я. Стешенко*). Крім того, наук. робота УНІК була зосереджена на вивченні комплексу «книга–читач», а книгознавчі дослідж. акцентувалися саме на читача (на відміну від книгознав. центрів Росії, де передусім вивчали теорію книги). Найвагомішими теор. розробками з цього питання є наук. праці *Д. Балики*, *К. Довганя* та *В. Іванушкіна*. 1925 організовано Укр. бібліогр. товариство в Одесі; 1928–29 при ВУАН діяло Укр. бібліолог. товариство (Київ), осн. напрямом діяльності якого було вивчення мистецтва вітчизн. книги. Книгознав. дослідженнями, насамперед стародруків, у той час займалися у Всенар. б-ці України (нині НБУВ) та ін. великих б-ках республіки. Книгознавчі студії відбувалися також за межами УСРР. Так, 1925 у Львові вийшла кн. І. Огієнка «Історія українського друкарства». Серед емігрант. осередків найпліднішими у галузі К. були Подєбради (*Л. Биковський*) та Прага (*С. Сірополко*). У Празі 1927–32 виходив укр. ж. «*Книголюб*». На поч. 1930-х рр. у СРСР здійснено спробу створення т. зв. марксист.-ленін. К., що означало його політизацію, намагання залучити до соц. будівництва. Яскравими представниками цього напрямку були *П. Берков* і *Г. Владиславлев*, які наголошували, що предметом К. є вивчення книги як особливої форми ідеології. Були закриті книгознавчі інститути у Москві та Ленінграді, наук. та бібліофіл. товариства, часописи тощо. Знищення укр. К. розпочалося 1931. За звинуваченням в укр.-бурж. націоналізмі гострій критиці були піддані діяльність УНІК, його дир. Ю. Меженка, ж. «Бібліологічні вісті» та ін. У 1930-і рр. усі книгознавчі публікації були спрямовані на викриття «шкідливих» здобутків попередників, напр., т. 1 «Наукових записок» реорганізов. УНІК — «Проти буржуазних теорій у книгознавстві» (1933). Значну частину книгознавців було репресовано, зокрема А. Артюхову, П. Балицького, К. Довганя, Й. Залевського, В. Іванушкіна, М. Іванченка, М. Макаренка, Я. Стешенка та ін. Ті, що лишилися на волі, або відійшли від книгознав. досліджень (принаймні, не публікували своїх праць), або виїхали з України (*Д. Балика*, *В. Іваницький*, *Ю. Меженко*). Від серед. 1930-х рр. і майже до кін. 1950-х рр. в УСРР не з'явилося жодної вагомої праці з К. чи історії книги, а сам термін «К.» вийшов з актив. ужитку. Укр. К. певною мірою розвивалося у той час за межами УСРР. У Галичині 1937–39 (21 ч.) і 1942–43 (2 ч.) Ю. Пеленський видавав ж. «*Українська книга*». У м. Авґсбург (Німеччина) *В. Міяковський* 1948 намагався відновити укр. книгознав. часопис, випустивши ж. «*Українські бібліологічні вісті*». Новий етап розвитку К. в СРСР розпочався наприкінці 1950-х рр. у зв'язку з інформ. вибухом, різким збільшенням кількості публікацій і необхідністю захисту традиц. книги від різних скептич. висловлювань щодо її майбутнього. Значну роль у формуванні методології комплекс. науки про книгу зіграла функціонал. школа

К., осн. положення якої 1970 були сформульовані польс. книгознавцем К. Гломбійовським, а в СРСР — О. Барсуком, Й. Баренбаумом та ін. Консолідації книгознав. досліджень сприяли наук. збірники «Книга. Исследования и материалы» (від 1959 вийшло понад 90 вип.), всесоюзні та міжнар. наук. конф. у Москві з проблем вивчення та викладання К., історії книги в інститутах культури та ВНЗх полігр. профілю. В останні десятиріччя існування СРСР теорією К. активно займалися А. Беловицька (підруч. «Общее книговедение»), Є. Немировський («Что такое книговедение»; обидва — Москва, 1987), Й. Баренбаум («Основы книговедения», Ленинград, 1988) та ін. Серед зарубіж. дослідників К. 1970–80-х рр. — Ф. Функе, К. Мігонь, Ф. Краузе. В Україні 1959 у Харкові опублікована кн. «Українська книга кінця XVI–XVIII століть: Нариси з історії книги» І. Каганова; тоді ж почали виходити друк. каталоги стародруків; 1964–65 випущено ґрунт. монографії «Книга і друкарство на Україні» та «Українська книга»; 1966 проведено широку книгознавчу конф.; поодинокі статті публікувалися у зб. «Поліграфія та видавнича справа», «Бібліотекознавство та бібліографія». К. та історію книги почали викладати у Харків., а згодом і в Київ. інститутах культури. Серед відомих дослідників історії вітчизн. книги — Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Ф. Максименко. Нині відбувається певний занепад теор. книгознав. досліджень, викликаний насамперед появою нових засобів масової комунікації та розвитком нових споріднених дисциплін (напр., [документознавство](#)). Від К. відокремлюються такі традиц. для нього дисципліни, як бібліопегістика, кодикологія, інкунабулознавство, типологія книги, бібліополістика тощо. Натомість помітна тенденція включення до кола проблем К. дискусій. питань, пов'язаних з електрон. книгою, адже, як наголошується, змінюється форма книги, а не її сутність.

К. розглядається, з одного боку, як спец. істор. дисципліна, коли, переважно, йдеться про істор.-книгознавчі дослідження, а з ін. — як соціогуманітарна наука. Серед книгознав. дисциплін найактивніше розвивається історія книги, яка є вже усталеною наук. дисципліною. У РФ утвердилася нова дисципліна — історія книжк. культури (В. Васильєв). Разом з тим розвиваються й ін. галузі істор. К., тобто дисципліни, які вивчають не лише пам'ятки писемності чи стародруки, історію друкарства та видавн. справи, але й історію книжк. мистецтва,

книжк. торгівлі, бібліофільства, б-к, бібліографії та ін. Істор.-книгознавче знання в Україні формувалося у тісному взаємозв'язку з філол. та істор. науками як між-дисциплінарне наук. знання. Історію укр. книги та її історіографію узагальнив і подав у ґрунт. монографії «Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми» (Л., 2002) Я. Ісаєвич. Одержали обґрунтування і успішно розвиваються науки на межі К. та ін. істор. дисциплін, зокрема кодикологія ([Л. Дубровіна](#)), книжк. пам'яткознавство ([Г. Ковальчук](#)), теорія редакц.-видавн. справи ([М. Тимошик](#)), історія видавн. справи (М. Тимошик, М. Ковальський, С. Петров), бібліопегістика (О. Гальченко), мистецтво книги ([Б. Валуєнко](#), [Д. Степовик](#)), дослідження книжк. колекцій (Л. Дубровіна, І. Лосієвський, Л. Муха). Розвиток істор.-книгознав. думки в Україні до 20 ст. вивчає Н. Шалашна, видавн. рух 1917–21 — [Т. Ківшар](#), К. 1920–30-х рр. — Г. Ковальчук, 20 ст. загалом — І. Тимошенко. Питання співвідношення К. та документознавства розглянуті у працях [С. Кулешова](#), [Н. Кушнарєнко](#), [М. Слободяника](#), [Г. Швецової-Водки](#). Статті книгознав. профілю публікують на шпальтах «Наукових праць НБУВ», «Записок ЛНБ», а також «Бібліотечного вісника», «Вісника Книжкової палати» тощо. К. як навч. дисципліну викладають у ВНЗх культури, а також при підготовці журналістів і спеціалістів з видавн. справи та поліграфії. За спеціальністю «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» в Україні присуджують учені ступені в галузі істор. наук або соц. комунікацій.

Рекомендована література

1. Мігонь К. Наука о книге: Очерк проблематики. Москва, 1991;
2. Швецова-Водка Г. М. Типология книги. К., 1999;
3. Ісаєвич Я. Д. Українське книгознавство: етапи розвитку // Вісн. Львів. університету. Сер. Книгознавство. 2006. Вип. 1;
4. Беловицкая А. А. Книговедение. Общее книговедение. Москва, 2007;
5. Ковальчук Г. І. Розвиток теорії книгознавства на сучасному етапі // БВ. 2009. № 5;
6. Низовий М. А. Вступ до книгознавства. К., 2009.

[Г. І. Ковальчук](#)

Бібліографічний опис:

Книгознавство / Г. І. Ковальчук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-8690>. — Останнє поновлення : 2023.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).